

*А.Ә. Қабұл*¹*

*¹Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан
E-mail:Algabek-kabil@mail.ru*

XX-ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ, ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Отандық тарихтағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін «ақтаңдақ» парақтарының бірі – XX-ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін кезеңі. Мақалада 1920-1930 жылдары Кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген ауылшаруашылық реформаларын іске асырудан туындаған саяси қуғын-сүргін тарихы жүйеленіп, оны зерттеудің мәселелері қарастырылады. Тарихи Отанын 20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың бас кезінде күштеп ұжымдастыру кезінде тастап кетуге мәжбүр болған Қазақстан азаматтары да солардың қатарына жатады. Аталған қиын-қыстау кезеңдегі қазақ халқының атамекен туған жерінен өзге елдерге ауа көшіп, босқыншылыққа ұшырауы әлі терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кеңес өкіметі орнап, орныққаннан кейін пролетариат диктатурасының мемлекеті өзінің саяси және таптық қарсыластарын жаппай қудалай бастады. Ел дамуының қиыншылықтарын «халық жаулары» әрекетінің нәтижесі деп жариялау партия мен Кеңес өкіметіне қарсы тұра алатын ықпалды көшбасшылардың барлығының дерліктей жойылуына алып келді. Тақырыпқа қатысты архив деректер айналымға қосылып, осы кезге дейінгі зерттеу еңбектерінде қалыптасқан тұжырымдар талданады. Қазақстандағы репрессияның тоғыз негізгі кезеңі және республикамызда жүзеге асырылған қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үдерісінің төрт кезеңі зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып баяндалған.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін тарихы, ауакөшу, ашаршылық босқындары, реэмиграция, толық ақтау, мемлекеттік комиссия.

*A.A. Kabyul *¹*

*¹Senior Lecturer South Kazakhstan medical academy, Shymkent, Kazakhstan
E-mail:Algabek-kabil@mail.ru*

HISTORY OF POLITICAL REPRESSION IN THE 20-30s. XX CENTURY: RESEARCH QUESTIONS

Abstract

One of the pages of "blank spots" in Russian history, which requires a comprehensive study, is the period of political repressions of the 20s and 30s of the twentieth century. The article systematizes the history of political repressions caused by the implementation of agrarian reforms carried out by the Soviet government in Kazakhstan in the 1920-1930s and considers the problems of its research. Among them are citizens of Kazakhstan who were forced to leave their historical homeland during the forced collectivization of the late 20s and early 30s. The migration of the Kazakh people from their native lands to other countries and turning into refugees in that difficult period is one of the urgent problems that still requires deep research. After the establishment and strengthening of Soviet power by the state of the dictatorship of the proletariat, mass persecution of its political and class opponents began. The announcement of difficulties in the development of the country as a result of the actions of "enemies of the people" led to the elimination of almost all influential figures who could oppose the party and the Soviet government. The scientific article includes archival data on the topic, as well as analyzes the conclusions made during the research of our days. Based on the works of researchers, nine main stages of repressions in Kazakhstan and four stages of the process of rehabilitation of victims of repressions carried out in our republic are described.

Keywords: Soviet power, collectivization, history of political repressions, migration, migration, hungry refugees, re-emigration, full rehabilitation, state commission.

Кабыл А.А. *¹

¹старший преподаватель Южно-Казахстанской медицинской академии, г. Шымкент, Казахстан
E-mail: Algabek-kabil@mail.ru

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕПРЕССИИ В 20-30-х ГГ. XX ВЕКА: ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

Одной из страниц «белых пятен» отечественной истории, требующей всестороннего изучения, является период политических репрессий 20-х и 30-х годов XX века. В статье систематизирована история политических репрессий, вызванных реализацией аграрных реформ, проведенных советской властью в Казахстане в 1920-1930-х годах и рассмотрены проблемы ее исследования. Среди них граждане Казахстана, которые были вынуждены покинуть историческую родину в ходе насильственной коллективизации конца 20-х - начала 30-х годов. Миграция казахского народа с родных земель в другие страны и превращение в беженцев в тот непростой период является одной из актуальных проблем, которая еще требует глубокого исследования. После установления и укрепления Советской власти государством диктатуры пролетариата начались массовые преследования его политических и классовых противников. Объявление трудностей в развитии страны результатом действий «врагов народа» привело к устранению практически всех влиятельных деятелей, которые могли противостоять партии и Советскому правительству. В научную статью включены архивные данные по теме, а также проанализированы выводы, сделанные в ходе исследований наших дней. На основе работ исследователей описаны девять основных этапов репрессий в Казахстане и четыре этапа процесса реабилитации жертв репрессий, осуществляемых в нашей республике.

Ключевые слова: Советская власть, коллективизация, история политических репрессий, откочевка, миграция, голодные беженцы, реэмиграция, полная реабилитация, государственная комиссия.

Кіріспе. Егемендікке ие болып, дербес ел атану тарих парактарын жаңадан зерттеп-зерделеуге және біздің мемлекетіміздің өткеніне жан-жақты баға беруге үлкен мүмкіндік берді. Тәуелсіздіктің тұғырын нығайтып, бекемдеу жолында терең тарихымызға көңіл аударып жүгінгеніміз абзал, ал ол ұлт тарихы шынайы болуы керек. Отан тарихындағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін «ақтаңдақ» беттерінің бірі - саяси қуғын-сүргін кезеңі. Бұл туралы көптеген еңбек жазылды, бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізілді, бірақ кейбір күрделі мәселелер әлі де анықтап нақтылауды қажет етеді.

Бүгінгі таңда елімізде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығына [1] сәйкес 1930-1950 жылдары болған саяси қуғын-сүргін кезеңін зерттеу, мәліметтер жинау қарқын алып отыр. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың бас кезінде, КСРО-ның дамуындағы әлеуметтік-экономикалық дамуындағы дағдарыстың шиеленісе түсуіне қарай, яғни тоқыраудың өршуіне сәйкес, дұшпандар мен кінәлілерді – «халық жауларын», «зиянкестерді», антикөнестік қастандық элементтер мен астыртын, жасырын ұйымдар деп аталатындарға қатысушыларды іздестіру кең канат жайды, жер-жерде жауларды іздестіру әрекеті, «әшкерелеу» науқаны басталды. Кеңес өкіметі орнап, орныққаннан кейін пролетариат диктатурасының мемлекеті өзінің саяси және таптық қарсыластарын жаппай қудалай бастады. Ел дамуының қиыншылықтарын «халық жаулары» әрекетінің нәтижесі деп жариялау партия мен Кеңес өкіметіне қарсы тұра алатын ықпалды көшбасшылардың түгелдей дерлік жойылуына алып келді.

Өзектілігі. Осы уақытқа дейін XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін тарихы туралы көптеген еңбектер жазылғанымен Қазақстан тарихының аталған кезеңдегі «ақтаңдақ» тұстарын зерттеу мәселелері қазіргі таңда да күн тәртібінде тұр. Осының өзі көрсетіліп отырған мәселенің өзекті екендігін айқындайды. Тоталитарлық Кеңес дәуірінде орын алып, сол кезде өмір сүрген тұлғалардың саяси қуғын-сүргінге ұшыраған зұлматты күндері халқымыздың тарихи жадында ұмытылмай сақталуы, оны кейінгі ұрпақ зерделік танымымен түйсіне білуі тиіс.

Мақсаты мен міндеттері: зерттеу тақырыбының мақсаты саяси қуғын-сүргін тарихын оқытудың теориялық-әдіснамалық және әдістемелік мәселелерін айқындау болып табылады. Осы мақсатқа сай Қазақстан тарихындағы кеңестік тоталитарлық кезеңнің зардаптары мен салдарларын ізденіс жұмыстары арқылы баяндай отырып, ғылыми тұрғыдан талдау жүргізу, тақырып бойынша кейбір мәселелерді анықтау міндеттері көзделді.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу тақырыбының деректік негізі архив қорларының құжаттары, оқулықтар, ғылыми зерттеулік материалдар, сонымен бірге құжатты жинақтар болып табылады. Деректерді пайдаланып, ғылыми айналымға ұсыну бойынша отандық және шетелдік архив құжаттарымен жұмыс жүргізілді. Зерттеу барысында негізінен гуманитарлық ғылымдағы бірқатар принциптер басшылыққа алынды, сонымен қатар методологиялық ұстанымдар мен жасалған қорытындылар тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері бойынша қолданылды.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдары ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы Қазақстан тарихының «ақтандары» бойынша көптеген зерттеулер жүргізілгені белгілі. Отан тарихының көкейтесті мәселелерін жаңа көзқарас желісінде зерттеу тарихшы ғалымдардың маңызды еңбектерінде көрініс тапты. Бір ғана еңбекті атап айтар болсақ, М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілғожин және Қ.С. Алдажұмановтың 1992 жылы жарық көрген «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» атты зерттеулерінде тоталитарлық жүйенің салдарлары болған зобалаң жылдар туралы жан-жақты баяндалған болатын. Көрсетілген кезеңдегі ауылшаруашылық реформаларын іске асырудың солақай саясаты мен саяси қуғын-сүргіннің себептері, оның зардапты жақтары туралы ізденіс жұмыстар тарихтың шынайы көріністерін анықтауды қажет етеді.

Негізгі бөлім. 1925 жылы 29 мамырындағы БКП (б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюро мүшелеріне Сталиннің жолдаған хатының екінші бөлігінде: «Мен партияда жоқ интеллигенттерді Кеңес жұмысына тартуды толығымен қолдаймын. Партияда жоқ зиялыларды қырғыз мәдениетін (қазақ мәдениетін) дамытуға тартуды да толық қолдаймын, бірақ олардың саяси және идеологиялық майдандағы күрес ісіне араласуына түбегейлі қарсымын. Мен партияда жоқ интеллигенттердің қырғыз жастарының саяси және идеологиялық тәрбиесімен айналысуына да қарсымын», - деп жазуы қазақтың ұлт зиялыларына қарсы жазалау шараларына тікелей бастама болады [2]. 1937-1938 жылдары зиялы қауым өкілдері, көрнекті ғылым мен мәдениет қайраткерлері Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізді деп айыпталып, аяусыз қудалауға ұшырады, аяусыз ату жазасына кесілді. Оларға тағылған айып негізсіз еді, олар көбінесе аграрлық дағдарысқа, 20-30-жылдардағы көтерілістерге айыпты деп кінә тағылып, Қазақстанды бөліп алуға әрекет жасады, «жапон тыңшысы» деген жала жабылды.

1920 жылдардың аяғында «пролетариат диктатурасы» мемлекеті жүргізген әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар және таптық күрестің шиеленісуі нәтижесінде республикадағы жағдай нашарлады. Дәстүрлі өмір салтын толықтай өзгерту, күштеп ұжымдастыруды жүргізу, ауыл шаруашылығы өнімдерін даярлау жөніндегі мемлекеттік саясат аштықтан әлсіреген оларды ұйымдасқан түрде Кеңес өкіметіне қарсы наразылық жасауға итермеледі. Толық емес деректер бойынша 1929-1932 жылдары Қазақстанда 372 көтеріліс болған. 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында 100 мыңнан астам адам репрессияға ұшырағаны анықталды. Бұл көрсеткішті түпкілікті деп айтуға болмайды, себебі жергілікті билік, округтік және аудандық соттардың әртүрлі жазалау шараларына ұшырағандар туралы деректері осы кезге дейін белгісіз.

2020 жылдың мамыр айында ҚР Президенті Қ.Тоқаев кеңестік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үдерісін жалғастыру тарихи әділдіктің салтанаты екенін, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырғанын мәлімдеген болатын [3]. Сол жылы мемлекет басшысының жоғарыда көрсетілген 24 қарашадағы Жарлығымен ХХ ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды. Комиссия қызметінің басты мақсаты кеңестік тоталитарлық кезеңдегі саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау, оларға қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру, қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарын ақтау бойынша ұсыныстарды тұжырымдау деп анықталды.

Қазақстан Республикасы Президенті архиві ХХ ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу Орталығының басшысы Гүлшат Рамазанқызының Қазақстан тарихы порталына берген сұхбатында елімізде жүзеге асырылған қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үдерісінің төрт кезеңін ажыратып атап өткен болатын [4]. Алғашқы екі кезең кеңестік дәуірде жүзеге асырылды: біріншісі Хрущевтік жылымық кезеңі (1953-1964 жж.), екіншісі Горбачевтік кезең (1988-1991 жж.). Келесі үшінші кезең тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін басталды. 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданып, құрбандарды ақтауға құқықтық негіз қаланды. Ал 1997 жыл Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы ретінде ұлттық тарихымызға енді. Төртінші кезең жоғарыда атап өткеніміздей 2020 жылдың мамыр айында мемлекет басшысы Қ.Тоқаев кеңестік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үдерісін жалғастыру қажеттілігін мәлімдегеннен бастап саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бағытындағы жұмыстар жаңаша жалғасты. Репрессия құрбандарын ақтау мәселесі Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмірдің басты тақырыбына айналды.

Нәтижелер. Қазақстанда қуғын-сүргіннің ерекше аяусыз ұйымдастырылуының бір себебі ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының тұлғалық сипаттағы өте жоғары деңгейде тұрғандығы болды. 1937-1938 жылдары елде жүргізілген жаппай қуғын-сүргін мен жазалау шараларының нәтижесінде қазақ халқы көптеген талантты адамдарынан – зиялы қауым өкілдерінен, қоғам қайраткерлерінен айырылды. Ұлттық мүддені қорғаған қазақтың аса білімді қайраткерлеріне «халық жауы» атын таңып түрмеге жапқан, Отанға зиян келтіргені үшін деп азаптап, ату жазасына кескен немесе жер аударуға мәжбүрлеген сол кезеңде қалыптасқан тоталитарлық жүйе еді. 1925 жылы күзде Ф.И. Голощекиннің Өлкелік партияның хатшысы болып келуімен байланысты Қазақстанда тоталитарлық жүйе орнады. Оның «Кіші Қазан» саясатын орталық биліктің қазақ зиялылары мен қазақ халқын басып-жаншып, жоюға бағытталған саясаты деп тануға болады. Социалистік қоғамды нығайту барысында Сталиннің таптық күресті күшейту туралы мәлімдемесі қуғын-сүргіндік, яғни репрессиялық бағдарламаның негізі болды және «халық жауларын» әшкерелеумен айқындалды. Бұл жерде жаппай қуғын-сүргін саясатының құқықтық негізін қалау қажет болғандығын байқауға болады.

1926 жылы РКФСР Қылмыстық кодексінде контрреволюциялық қылмыстың 17 түрінің 12-де ату жазасын қолданды. Қылмыстық заңдар 1934 жылдан жиі өзгерістерге ұшырай бастады. Нәтижесінде, кеңес өкіметіне қарсы ұйымдар мен террорлық әрекеттерді тергеу үшін 10 күннен аспайтын мерзім белгіленді; 1937 жылы НКВД органдарына тұтқындарға «күш қолдануға» рұқсат етілді, үкімге шағымдану мүмкіндігі жойылды және өлім жазасына кесілген үкімдер дереу орындалды. КСРО НКВД жүйесі қайта қаралып, оның кадрлары бойынша соттан тыс органдар құрылды. Арнайы мәжіліс «үштікін», содан кейін «екеудің» отырыс кеңесуімен өтіп жүзеге асты.

Ғылыми зерттеу еңбектерде Кеңестік Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін партия мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және ұлттық саясатының негізгі бағыттарына сәйкес кезең-кезеңімен жүргізілгені айтылады. Мысалы, Қазақстанда зияткерлік, әлеуметтік, мүліктік цензураға немесе этникалық белгілеріне қарай халықтың барлық санаттарына әсер еткен репрессияның тоғыз негізгі кезеңін анықтайды. Атап айтар болсақ, олар:

- бірінші кезең - большевиктер билікті басып алған алғашқы күннен бастап, 1917 жылдың қазан айынан 1920 жылдардың ортасына дейін ұлттық партиялардың («Алаш», «Шура-и-Ислами» және т.б.) және ұлттық автономиялар үкіметтерінің («Алашорда», «Түркістан Мұхтариаты») қызметімен байланысты ұлт зиялыларына қатысты жүргізілген саяси қуғын-сүргін. Дәл осы кезеңде билік қазақ қоғамының ең білімді, саяси жағынан жетілген белсенді бөлігі – ұлттық интеллигенция элитасын қазақ қоғамынан оқшаулап немесе алшақтатып, ықпалынан айырды.

- екінші кезең - 1920 жылдардың ортасынан 1930 жылдардың басына дейін БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинге оның «Кіші Қазан» кезеңінде оппозициялық көзқарас ұстанған, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатқан «ескі» большевиктер мен «жас ұрпақтың» коммунистері, кеңестік ұлттық интеллигенцияның «жаңа толқынының» өкілдері болып табылатын коммунистік партиялық-кеңестік элитаға бағытталған қуғын-сүргіндер.

- үшінші кезең - 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басындағы тұтастай жүргізілген ұжымдастыру және күштеп отырықшыландыру кезеңінде ең алдымен қазақ байларына қарсы жүргізілген қуғын-сүргін. Қуғын-сүргіннің бұл кезеңі кулактар мен байларды тап ретінде жою үшін күрес жүріп жатқан кезде, билікке «үлкен өзгеріс» жасауға, ауқатты шаруаларды «сындыруға» мүмкіндік берді, ең мықты, шаруашылыққа бейім халықты, яғни аграрлық елдің ең ықпалды бөлігін жойып жіберді.

- төртінші кезең - 1930-жылдардағы «диверсиялық жұмыстар жасады» ("Риддер ісі", "Балқаш ісі" және т.б.) деген айыппен өнеркәсіп орындарындағы инженерлік-техникалық жұмысшыларды қуғын-сүргінге ұшырату. Бұл кезеңдегі саяси қуғын-сүргін «жапон-неміс агенттері», «контрреволюциялық ұйымдар», «троцкийшілер», «оңшылдар», «ұлтшылдар және басқа да шпиондық бандалар» деген желеулермен интеллигенцияның тәуелсіз, өзіндік ойлы өкілдеріне, инженерлік және техникалық қызметкерлер мен жұмысшыларға бағытталды.

- бесінші кезең - «Үлкен террор», 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргіндер бұрынғы барлық қуғын-сүргін толқындарының шарықтау шегі мен логикалық қорытындысы ретінде билікке кез-келген оппозицияда болған немесе репрессиялық механизмнің «қысымына» кездейсоқ түскен әрбір адамның физикалық түрде жойылуы. Бұл кезеңде алдыңғы кездердегі қуғын-сүргіннің қысымына ұшырап, бірақ тірі қалғандардың бәрі екінші рет енді «ату жазасымен» репрессияға ұшырады.

- алтыншы кезең - 1930 жылдардағы - 1940 жылдардың соңына дейінгі қуғын-сүргін Қазақстанға депортацияланған халықтар - кәрістерді, поляктарды, немістерді, шешендерді, ингуштарды, қырым татарларын, месхет түріктерін және т.б. күштеп қоныстандырумен байланысты. Бұл кезеңде халықтарды күштеп көшіру КСРО көлемінде бұрын-соңды болмаған еді.

- жетінші кезең - соғыстан кейінгі онжылдықта 1940 жылдардың ортасынан 1950 жылдардың ортасына дейінгі кезеңде сталиндік режимнің күшеюіне байланысты тұтқынға түскен әскери қызметшілерге, шаруаларға, жұмысшыларға, зиялыларға және т.б. халықтың барлық топтарына қарсы жүргізілген репрессиялар. Соғыстан кейінгі кезеңде КСРО-да «ерекше қауіпті мемлекеттік қылмыскерлерді ұстаудың қатаң режимі бар» саяси тұтқындарға арналған арнайы ГУЛАГ лагерлерінің жүйесі құрылды.

- сегізінші кезең - 1950 жылдардың ортасынан – 1980 жылдардың ортасындашығармашылық интеллигенция өкілдеріне, ғалымдар, партиялық-кеңестік элита және басқа да әлеуметтік топтардағы «өзгеше көзқарастағылардың» барлығына қарсы жүргізілген репрессия болды. И.В. Сталиннің қайтыс болуы және «хрущевтік жылымық» саясаты біршама еркіндік жағында саясатты біршама өзгертті. Бұл кезеңде қуғын-сүргін әдістері біршама «жұмсартылады», ату жазасына кесудің орнына түрмеге жабу, психиатриялық диспансерлерде мәжбүрлеп емдеу, КСРО-дан жер аудару және т.б. орын алды.

- тоғызыншы кезең – 1980 жылдардың екінші жартысындағы қуғын-сүргін, «қайта құру мен жариялы-лық» кезеңіндегі репрессиялық саясаттың ең жарқын фрагменті 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысушыларға жасалған қуғын-сүргіндер болды. Кеңестік қуғын-сүргін машинасы аяусыз түрде жүйеге қарсы шыққандардың тағдыры мен өмірін талқандады. Қазақстанда 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы кезінде Ішкі істер министрлігінің «Бұрқасын» операциясы кезінде 2,5-тен астам адам зардап шекті (медициналық мекемелерге жеткізілді, ауруханаға жатқызылды, жарақаттанды, т.б.) [5].

1937-1938 жылдардағы репрессия дауылының күшеюіне БК(б)П Орталық Комитетінің 1936 жылы 29 шілдеде барлық партия ұйымдары атына жіберген құпия хаты себеп болды, онда «жауға қатысты қырағылық пен көрегендік» жұмысының барысында орын алған кемшіліктерді жою талаптарын барынша күшейту міндеті қойылды.

Саяси-қуғын-сүргін науқанында тек басшылар мен зиялылар қауымы ғана емес, қарапайым адамдар да зардап шекті. Біздің мыңдаған отандастарымыз адам төзбейтін қасіреттерді бастарынан кешірді. Әлі де толық емес мәліметтер бойынша 1920 жылдан 1953 жылға дейін 110 мың адам саяси қуғын-сүргінге ұшыраған (бүгінде олардың 96 мыңы ақталды). Қазақстанда тұратын барлық халықтардың өкілдері де саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды: қазақтар (35-40 %), поляктар (2%), кәрістер (1,5-2%), еврейлер (2%-ке жуық), сондай-ақ белорустар, татарлар, мордвалар, ұйғырлар, өзбектер, молдавандар, латыштар, финдер, әзірбайжандар, шешендер, балқарлар, армяндар және т.б. [6]. Ұжымдастыру, кулактарды қудалау, сонымен бірге «халық жауларымен» күресу барысында КСРО НКВД (Ішкі Істер Жөніндегі Халық Комиссариаты) лагерьлерінің Бас басқармасы бірқатар жауыздық жасады. Зиялыларды өлім жазасына кесу әлеуметтік қорғаудың ең жоғарғы шарасы болды, ал елдегі концлагерьлер әлеуметтік профилактика-лық алдын алу орындары деп аталды. 1930-жылдары қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларында тоталитарлық жүйе орнайды. Оның Қазақстандағы мәні солақай саясат, басқарудың негізгі әдісі террор болды. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын бүкіл КСРО-да болған оқиғалармен сабақтастықта қарастыру керек.

Тарихшы-демограф Мәлік-Айдар Асылбеков «1933-1937 жылдардағы Бүкілодақтық құпия санақ» мәліметтерін жариялап, ол жерде КСРО халқының саны да әртүрлі берілген болатын. Атап айтар болсақ, 1933 жылы 168 млн, 1937 жылы 180 млн және 162 млн адам деп көрсетілген. Бұл кеңестік санақтың құпиясы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарының санын әлемдік қоғамдастықтан жасырумен түсіндірілсе керек. Ал өткен ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақтың жалпы саны 6 млн шамасында болса, ашаршылық пен репрессия жылдары тең жартысынан астамы құрбан болған [7]. Тарихи Отанын 1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың бас кезінде болған күштеп ұжымдастыру кезінде тастап кетуге мәжбүр болған Қазақстан азаматтары да солардың қатарына жатады. Әлі терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі аталған қиын-қыстау кезеңдегі қазақ халқының атамекен туған жерінен өзге елдерге ауа көшіп, босқыншылыққа ұшырау тарихы. Осылай кеңестік биліктің солақай саясаты салдарынан болған күрделі кезеңде ұлтымыз сырт жұрттан пана іздеп, дүрбелеңге түсті, аман қалуы үшін ежелден мекен болып, кіндік қаны тамған орындарынан амалсыздан қозғалуға мәжбүр болған еді. Бұл ақтаңдақ тақырып халқымыздың басынан өткен сол кездегі зұлматты тарихын деректі мәліметтер негізде ғылыми тұрғыдан саралауды қажет етеді. Елдің амалдың жоқтығынан іргелес жатқан шекаралас аймақтарға, сондай-ақ КСРО аумағынан шет жерлерге босып кетуі өмірлік күнкөрістері мен ерте заманнан дәстүрлі шаруашылықтарына айналған жеткілікті мал басына ие қазақ қауымының тәркілеуге, қуғын-сүргінге, апатты жағдайға тап болғандарына байланысты еді. Олардың жүріп өткен жолдарын, көрген қиыншылықтары мен тіршілік үшін күрестерін кейінгі жас ұрпаққа ақиқатты түрде жеткізу, одан сабақ алу тарих тағлымы болмақ.

Ауакөшудің себеп-салдарлары большевиктік режимнің басқару саясатындағы асыра сілтеушіліктен болғанын айтып өттік. 1925 жылы Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы болып келген Ф.Голощекиннің билігі кезінде ҚАКСР астық пен ет жеткізу, ұжымдастыру жоспарларын жүзеге асыру, жер аударылған және тұтқындалған жүздеген мың адамдарды қабылдау бойынша өзіне жүктелген міндеттердің барлығы дерлік орындалды [8]. Осындай жағдайда 1920-жылдың соңынан басталған қазақтардың ауа көшуі 1932-1933 жылдардағы ашаршылық тұсында босқыншылыққа ұласып жан сақтау үшін туған жерден жыраққа кету мәжбүрлігіне алып келді. Осы зобалаң кезең бойынша «Бәріне қарағанда, одақтық орталық 1931 жылы ауа көшу мәселесін байыпты қабылдаған жоқ, өйткені кеңестік үкіметтің ауа көшушілерге азық-түлік көмегін бөлу туралы шешімдері табылмады» деген Ресейлі тарихшы В. Кондрашин «1931 жылы басталған ашаршылықтың басты себебі астық пен ет дайындаудың кең көлемдегі жалғасуы еді» [8:456] деп тұжырым жасайды.

Астық дайындаушаралары халықтың жағдайын қиындатып жіберді, олар әуел бастан шұғыл шаралар сипатын алды: мал сатып алу көлемі оның нақты санын есепке алмай жүргізілді, астық дайындау егіссіз жерде жүргізілді. Сонымен қатар астық дайындау науқандары кезінде кең көлемде шаруаларға қарсы қуғын-сүргін жүргізілді: 56498 ауыл тұрғыны әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылды, оның ішінде 34121 адам сотталды; 1928 жылдың 1 қазанынан 1929 жылдың 1 желтоқсанына дейінгі кезеңде 125 адам, МСБ бойынша 152 адам ату жазасына кесілді. Салық салу нормасының күшеюі нәтижесінде көптеген мал шаруашылықтарымен айналысатын тұтас жұрттар шетелдерге ауа көшті [9].

Кеңестік тарихнамада ауакөшу байлардың кедейлерді «феодалдық» биліктің аясында ұстап, мемлекеттік тапсырмаларды орындаудан бас тарту әрекеті ретінде сипатталды. Республиканың партия ұйымы дәстүрлі көшпелі халықты отырықшы халыққа ауыстыру жөніндегі қызметін еңбекші бұқараны феодалдардың ықпалынан азат етумен және олардың таптық санасының өзгеруімен байланыстырды. Әрине, байлар өздерінің экономикалық жағдайына нұқсан келтіретін оқиғаларды бақылаушы болып қалғысы келмеді. Олар отырықшыландыру саясатына белсенді түрде қарсылық көрсетті. Қазақ жұртшы-лығын отырықшыландыру жөніндегі өлкелік комитет бюросының шешімінде: «Отырықшыландыру үрдісі шиеленіскен таптық күреспен бірге жүреді, бұл отырықшылықтандыру ісіне осы шаралар арқылы еңбекші көшпелілерді одан әрі қанау мүмкіндіктеріне айтарлықтай нұқсан келтіретіндіктен әсіресе ауқатты байлар ерекше қарсылық көрсетеді» дей келіп, олардың күрес тәсілдерін «Байлардың қазақ шаруаларының отырықшы болуына қарсылығы отырықшылыққа қарсы арандатушылық үгіттен бастап, басқа жерлерге тікелей ауа көшуді ұжымдастыруға дейінгі сан алуан формада көрініс тапты» [10] деп тұжырымдайды.

Күштеп отырықшылыққа көшіру көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ қоғамының этножүйесінің бұзылуына әкелді. Отырықшылық идеясы мал шаруашылықтарының егіншілік немесе тұрақты мал шаруашылығына көшуімен түсіндірілді. Мемлекеттің дәстүрлі қазақ қоғамын отырықшыландыру саясаты халықтың біраз бөлігінің қарсылығына кездесті. Қазақтардың қарсылығы 1930-1933 жылдардағы қатты шиеленіскен түрдегі көтерілісте де көрініс тапты.

Қазақ шаруалары Кеңес өкіметінің шамадан тыс салық ауыртпалығынан құтылудың үйреншікті стратегиясын жүзеге асырды. Ұжымдастыру процесі басталған кезде, шамамен 1931 жылдың күзіне дейін олардың бұл үшін әлі де мүмкіндігі болды. Осы уақытқа дейін көптеген қазақ көшпелілері өздерінің ұтқырлығын сақтап, ұзақ сапарға шыға алатын еді. Мемлекеттің сөзсіз әскери артықшылығы бар екенін және көтерілістердің іс жүзінде сәтсіз аяқталғанын ескере отырып, туған жерден тыс жерлерге ауакөшу оның ықпалынан шығудың жалғыз мүмкін болатын балама ретінде қарастырылды. Осы жерде айта кететін нәрсе, бұл кезеңде көшіп-қону туралы шешім дәстүрлі рулық қауымның бейбіт ортаға негізделген таңдауына байланысты болды. Мал басы жеткілікті қазақ шаруашылықтары малынан айырылып, апатты жағдайға тап болғанда, олардың ауа көшуі босқыншылыққа айналды. Біріншіден, Қазақстанның шығыс бөлігінің тұрғындары КСРО-дан тыс жерлерге, негізінен Қытайға көшуге әрекеттенді. Екінші жағдайда, қазақтар аман қалу үшін, негізінен КСРО аумағынан өзге жерлерге кез келген мүмкін бағытта көшіп, қоныс аударуға мәжбүр болды [8:451].

1935 жылғы желтоқсан айында Жер шаруашылығы Халық комиссариатының отырықшы және қоныстану бөлімі Қазақстаннан шет жерлерде орналасқан қазақ шаруа қожалықтары мен Қазақстан аудандарына қоныс аударуға ынта білдіріп, келгісі келетіндер және осындай ауа көшу бойынша хат алмасу туралы мәлімет берген. Бұл жерде қазақтардың туған жерлеріне қайта оралуы бойынша жүргізілетін іс-шаралар қатарында қоныстанушылар үшін ауыл шаруашылығы салығынан босату сияқты жеңілдіктер болғаны айтылады. Облыстар мен өлкеде Қазақстанға қайта оралатын қазақтарға барлық қоғамдастырылған мүлкімен, үлестік жарнасымен қайтаруды міндеттейтін шешім шығару,

қоныстанатын шаруа қожалықтарына шаруашылық орналастыру және мал алу бойынша бағытталған шараларды жүзеге асыру жоспарланады [11].

«Одақтың жекелеген аймақтарының келеңсіз жақтары мен саяси жағдайы туралы» БМСБ (Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы) ҚСБ-нің (Құпия саяси бөлім) «Кулактардың тұрақты тұратын жерінен және жер аударылған пункттерден қашуы және 1932 жылғы 15 наурыздағы қашумен күрестің жедел нәтижелері» туралы арнайы анықтамасы бойынша тұрақты тұрғылықты жерінен жасырынғандар: жанұялардың толық құрамында – 11072 адам, жалғызбастылар, басшылар немесе мүгедектер – 2577 адам, барлығы – 13649 адам. КСР елді мекендерінен 16118 адам қашып кеткен, оның ішінде 3332 адам ұсталған. Облыстың шекаралық және шекаралық аудандарынан тұрақты тұратын жерлерінен көші-қон негізінен кардоннан тыс Батыс Қытайға бағытталған [12].

«Одақтың жекелеген аймақтарының келеңсіз жақтары мен саяси жағдайы туралы» БМСБ (Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы) ҚСБ-нің (Құпия саяси бөлім) арнайы анықтамасындағы (1932 ж. 1 сәуіріне дейін) мәліметте 1931 жылдың жазының өзінде Қазақстанның Қытаймен шекаралас аймағында байлардың ықпалымен эмиграциялық көңіл-күйдің кең түрде орын алуы және Батыс Қытайға жаппай ауакөшіп, қоныс аударулар (оның ішінде орта шаруалар, кедей шаруалар мен колхозшылар) байқалды деп беріледі. Сондай-ақ 1931 жылдағы толық емес мәліметте Қытайға 40 мыңға дейін шаруа қожалықтары көшіп кеткені, Қытайға көші-қонды ұйымдастыруға жекелеген партия мүшелері, комсомолдар, колхоз төрағалары қатысқаны, олардың толық құрамдағы бүкіл колхоздар Қытайға кеткенде, ауакөшу кезінде көшіп-қонушылардың белсенді қарулы қарсылық көрсеткеніне және егер шекарадан өте алмаған жағдайда аудандардағы бандаларға қосылғаны немесе жаңа бандалар ұйымдастырған оқиғалары атап өтілген. Шекара белдеуінің кейбір аудандарын арнайы тексеру бүкіл халықтың 1/3 бөлігінен астамы Қытайға жекелеген аймақтардан қоныс аудара көшкенін көрсетті. Соңғы уақытта азық-түлік қиындықтарының негізінде қазақ халқының Қазақстандағы көршілес республикаларға – Орта Азияға, Батыс Сібірге, Оралға, Орта Еділге және т.б. жерлерге ұйымдасқан түрдегі ауакөшулері және босуды байқалады. Толық емес деректер бойынша Қазақстан аумақтарынан Орта Еділ өңірлеріне 50 мыңға дейін, Батыс Сібірге 16 мың шаруа қожалығы, Орта Азияға 12 мың, Тәжікстанға 1 мың шаруа қожалығы ауакөшкен.

Көршілес республикаларға ауакөшумен қатар Қазақстанның өз ішінде де күшті көші-қон қозғалысы байқалған. Халық аудандардан аудандарға көшіп жүреді, «Союзмясо» мал сою пункттерінің төңірегінде орналасыпты. Атап айтқанда, Қаратал, Павлодар және басқа да өңір тұрғындарының едәуір бөлігі азық-түлік іздеп босқыншылыққа ұшырайды.

Ауакөшушілер арасында колхозшылардың көпшілігі, көптеген ауыл жұмысшылары, тіпті БКП(б)-ның жекелеген мүшелері де бар екен. Жеке адамдар мен топтар ғана емес, тұтас ауылдар мен колхоздар да кетіп жатты. Бірқатар аудандарда – Павлодар, Меркен, Аягөз, Пресновский және басқаларында халықтың 50 пайыздан азы қалды. Сол уақытта барлық өлке бойынша жаңадан жаппай ауакөшуге дайындық жүреді. Шымкент, Көкпекті және Талдықорған облыстарында әр топтағы 15-тен 1 мыңға дейінгі шаруа қожалықтарынан тұратын 9 топ кетуге дайындық жүргізіледі. Көбінесе босқындар әртүрлі өлекселермен, өлі жануарлармен, ит етімен, сою орындарының қалдықтарымен қоректенеді. Колхозшылар етсовхоздары жапқан өлген жұқпалы ауру малдардың өлексесін жерден алып, жеген жағдайлары көптеп тіркелді. Босқындардың аштық зардабына ұшырап, амалсыздықтан мал сою алаңдарының айналасына жиналып, әртүрлі қоқыстарды тасып, сойылған малдың қанын ішкен мүшкіл жағдайларға дейін барған [12: 81]. Осындай жағдайдың көрінісінде өлкеде байқұлақ пен ұлтшыл контрреволюцияның төтенше жандануы орын алуда. Контрреволюция әрекетінің көрсеткіші күшейіп келе жатқан материалдық-мүліктік және физикалық террор болып табылады. Қаңтар және ақпан айының бірінші жартысы аралығында 16 ауданның өзінде 23 лаңкестік актісі, колхоз мүлкін өртеп жіберудің 3 оқиғасы тіркелген. Соңғы 7-8 айдың ішінде ашылған бойынша қарсы топтардың орын алған және дайындалып жатқан ауакөшудің едәуір бөлігі бай-ұлтшыл элементтердің тікелей ықпалымен және басшылығымен жүзеге асатынын анықтады. Соңғы 6-7 ай көлемінде бүкіл өлке бойынша ауакөшу қозғалысын ұйымдас-тырған байлардың қарсы топтары ашылды және жойылды, олар ҚАКСР шекаралық аймағындағы Синь-Цзян ұйымы тарапынан құрылған Өзбекстандағы - 1, Қазақстанда - 10, Орта Еділде - 1 және 5 ұяшық. Бұл ұйымдар мен ұяшықтардың көпшілігін аудандық және бастауыш жауапты кеңестік, тіпті жекелеген партиялық ұлтшыл қызметкерлер басқарғанын айта кету керек, олар өздерінің барлық зиянды қарсы әрекеттерінде шектен шығып, астықты жаппай ұрлау мен жасыруды ұйымдастырды, колхоздар басындабай элементтерін ұрды, астық дайындау барысында колхоздарды ірілендіруді жүзеге асырды, шалғай аудандарға колхоздардың тұтас ауылдарын көшіріп

қоныстандыруды жүзеге асырды және бұл астық дайындау жоспарларын шатастырып, жасанды түрде азық-түлік қиындықтарын, ашаршылықты туындатты [12:83].

Қазақстандағы амалсыздан ауақөшу әрекеті 1934 жылдары да жалғасады. Мысалы, 1934 жылдың 25 сәуір күнгі Қазақстан бойынша колхоздардағы азық-түлік қиындықтары туралы Шілік МТС-ы Асы селосының «Бедняк» колхозы астық тапшылығын бастан кешіруде екені, колхоз қосымша 30 центнер астық тапсырғанымен колхозға әлі қайтарылмағаны хабарланып, азық-түлік қиындығына байланысты колхоздан балқаштықтардың 8 шаруашылығы ауа көшкен екен [12: 562].

Зияда Ижановтың 1928 жылғы 27 тамыздағы байларды кәмпескелеу (тәркілеу) және оларды жер аудару туралы Декреттің салған ауыр зардабы, қуғындалғандар мен босқыншылыққа арналған «Тәркілеу қасіреті» кітабында [13] бұл асыра сілтеушілік саясаттың Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің қазақ халқының тағдырын талқыға салып, көшбасшыларын жойып жіберуге жасаған саяси қастандығы екені, 1928 жылғы «кәмпеске» деген қолдан ұйымдастырған зобалаңды халқымыздың 2 миллионнан астамын жалмаған ашаршылыққа, 1936-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыратып, ұлтымыздың көзі ашық, көкірегі ояу тұлғаларын жою алдындағы дайындық шара ретінде пайдаланғаны баяндалып, деректі құжаттар көрсетілген.

Ірі байлардың малдарын тәркілеу туралы мәселе Қазақстанда 1923 жылғы наурызда өткен III облыстық партия конференциясында көтерілген болатын. Ал 1927 жылы байларды тап ретінде қудалауға шұғыл түрде белсене кірісіп, қараша айында Өлкелік партия комитетінің VI пленумында бұл мәселе талқыланады.

Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде БК(б)П Орталық комитетінің, Бүкілодақтық атқару комитетінің келісімін сұрады. Бұл келісімді алуға 9 ай мерзім кеткен. БК(б)П Орталық комитеті мен Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетінің келісіміне дейін әрбір ауыл, аудан, округ бойынша байлардың мал, жан, мүлік есебі ОГПУ тарапынан жасырын түрде қағазға түсіріліп, қатталып дайын тұрды [13:3]. 1928 жылы 27 тамызда «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декрет қабылданып, ол аталған жылдың 5 қыркүйек күні жарияланды (Осы шаруашылықтар «бай-феодал» деп РК(б)П-ның 1921 жылғы X съезінің ұстанымына сәйкес аталды). Осы декретке сәйкес 700-ге жуық шаруашылық кәмпескелеуге ұшырады, олардан 144745 мал (ірі қараға шаққанда) тәркіленді. 113 мыңға жуық мал іле-шала ұжымдық шаруашылықтарға және кедей-батрактар шаруашылықтарына қайтадан бөліп берілді [14].

Тәркілеуге ұшырап жер аударылды деген 696 байддың әрқайсысында орта есеппен 3 шаңырақ қоса аударылды деп есептегенде 2088 шаңырақ, оның әрқайсысында 4 жан болды дегенде бірнеше ондаған мың адамның зобалаңға ұшырағанын, қаншама отбасының күйрегенін байқауға болады. Сондықтан Қазақстан Орталық партия комитеті, Орталық Атқару комитеті, ОГПУ органы бұл деректі елден бүркелеп жасырды. Қазіргі кезде тәркіленген байлардың нақты санын анықтайтын деректердің бірсыпырасының негізі жойылған екен. Мысалы, 1942 жылдың 6 тамызында №86-1 актімен 7 іс, 1992 жылы 25 іс, барлығы 32 іс пайдаланудан шығарылған. Атап айтқанда Ақмола, Алматы, Орал, Петропавл округтік комиссияларының қаулылары, Қызылорда округінен жер аударылған байлардың арыз-шағымдары, Халық Комиссарлар кеңесінің айрықша қаулысымен тәркіленгендер туралы мәліметтер және кәмпескеленген мүліктердің қорытындысы және тағы да басқа құнды құжаттар есептен шығарылады [13:5].

Кейбір байлардың жер аударылуға жатпайтындығын бірқатар ауылдық кеңестер, «Қосшы» одақтары, партия, комсомол ұйымдары, кедейлер мен батырақтар дәлелдеп, қаулы алып, қол қоюға сауаттары жетпегендіктен бармақтарының таңбасын басмып куәландырса да бәтуаға алынбады. Округтік, өлкелік комиссиялар, Қазақстан Орталық Атқару комитеті, Халық Комиссарлар кеңесі, заң орындары ондай қорғаушыларды: «... байларды, тап жауын жақтайсындар» деп қызметтен босатады, ұйымнан шығарып, қуғынға салды. Бірқатары сотталады [13:7].

Алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері «кәмпеске деген елді тонау, мал шаруашылығы топтасқан ірі орталықта болмаса, бөлшектенгеннен ешқандай пайда келтірмейді, байларды тәркілеу жұртшылықтың ашу-ызасын туғызады, қажет болған жағдайда өзге елге қоныс аударып кетеді» деген бағыт ұстанды. Оқыған зиялылардың бұл пікірлері шынға айналды. Ел дүрлігіп, шет жерлерге ауақөшті. Оларға сол үшін айыптады, бір ғана мысал, «Түлкібас ауданының (Сырдария округы) №2 - ауылындағы 5 қызметшісі, 3000-ға дейін қойы бар бай Байғазы Жусамбаев өзінің малын тәркілеуден сақтап қалу үшін басқа республикаларға айдап әкетіп, әртүрлі аймақтарға жасырып қалуда» [15] деп кінә тақты.

Тәркілеуге ұшырап, бай-феодалдар деп қудалағандар саясатпен айналысып, партияға қарсылық жасап, кедергі келтірген адамдар емес еді. Олардың барлығы маңдай тер, табан ақылары арқылы қажырлы еңбектерімен өз малдарын өздері баққан адамдар болатын. «Кәмпеске науқаны бұдан 11 жыл бұрын болған Октябрь төңкерісі есебінде жүргізілді» деген (Ф.И. Голощекин «Қазақ ауылындағы

Октябрь төңкерісі», «Еңбекші қазақ», 3.XII.1928 ж.) Өлкелік партия комитетінің сол кездегі хатшысы Голощекин мұндай ауыр қасіретті ұйымдастырушының өзі болды.

1928-1930 жылдар аралығында мал басының азаюына қарамастан, кеңес басшылығы мал шаруашылығы мәселесіне үлкен сенім білдірді. 1930 жылдың күзінде мал дайындауда астық дайындау науқанындағыдай әдістер қолданылды [16].

Астық дайындаудағы заңсыздық әрекеттер мен жазалау жүйесін нығайту халықты орасан үлкен қырғынға ұшыратқан 1932-1933 жж. бұрын-соңды болмаған ашаршылыққа әкеліп соқтырды. «Ашаршы-лық жұты» Украина, Солтүстік Кавказ, Поволжье, сонымен бірге Орталық Чернозем аймағы, Орта және Оңтүстік Орал, Батыс Сібірмен қатар Қазақстан жерін де қамтыды. Жарияланған құжаттар мен материал-дар 1932-1933 жж. қорқынышты апаттың қайнар көзі егіннің өспей қалуы сияқты табиғи катаклизмдер емес, мемлекеттің жоғары саяси басшылығының қалаларды жабдықтау және астықты шетелдерге сату үшін ауылшаруашылық өнімдерін шаруалардан барынша тартып алуды талап еткен әрекеттері екенін нақты куәландырады.

Голощекиннің «өтінішін» қабыл алған Саяси бюро 1933 жылы 21 қаңтарда оны отставкаға жіберіп, орнына Левон Мирзоянды қойды [17]. 1933 жылдан ауа көшушілерді Қазақстанға қайтару ісі жүйелі түрде жүзеге аса бастады. Өлкелік партия комитетінің алдына барлық нашар орналастырылған шаруашылықтарды және әсіресе келетін оралушыларды толық орналастыру қажеттігі туралы айқын және нақты міндет қойылды. Осылайша ауакөшіп кеткендерді қайтару және оларды шаруашылыққа тарту бағытында жұмыстар атқарылып, жағдайдың түзеле бастауы ауакөшуші босқындардың атақонысына орналастыру мемлекеттің арнайы саясатына айналды.

Кеңес өкіметі бірнеше мәрте жариялаған рақымшылыққа (1919, 1920 жылдар) қарамастан, Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлері 1930 жылдарында буржуазиялық ұлтшылдар және халық жаулары деген жаламен репрессияға ұшырады.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдардың басында да жалғасты. Қазақстанда ол ғылым, әдебиет және өнер саласын қамтыды. Қазақтың мәдениет қайраткерлері мен ғалымдарын жазалау, университеттерден қуу, партия қатарынан шығару, ғылыми атағын алу және т.б. жүзеге асты. Жалпы мұндай қуғын-сүргін ауқымыны өте үлкен болғанын көруге болады. Республика аумағындағы ГУЛАГ (Лагерьлер Бас басқармасы) филиалдары сол кездегі жүйенің геноцидті ұйымдастыруының маңызды әдіс-тәсілі болып табылды. Кеңес мемлекетінің жазалауға арналған жүйесінде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1930 жылғы 7 сәуірдегі «Еңбекпен түзеу лагерлері туралы» ережені бекіту жөніндегі қаулыны қабылдау әміршілдік басқару әдістерін дамытады [14:419].

Қорытынды. XX ғасырдың 20-30-жылдары қатыгез уақытқа сәйкес келіп, қазақ халқы зобалаңға түсті, саяси қуғын-сүргінге ұшырады, ол кезең миграциялық қозғалыстарға толы болды. Ұжымдастыру мен оның салдарлары әсіресе қазақ халқы санының кемуіне қатты әсер етіп, демографиялық дағдарысқа ұрындырды. Мұндай еркіндік қағидаларын бұзуға, саяси қысымға негізделген мал-мүліктерін күшпен тартып алу, халықты ұжымшарларға мәжбүрлі түрде тездетіп қосу сияқты жағдайда қарсылық көрсету түрлерінің бірі ретінде Қазақстаннан тыс жерлерге, оның ішінде көршілес елдерге ауакөшу белен алды. Ашаршылық басталғанда босқыншылық арта түсті, осы уақыттарда оларды елге қайтару ісі күн тәртібіне өткір мәселе болып қойылды.

Саяси қуғын-сүргін әрекеттері негізсіз қудалауға түскен халықтарды туған елінен күштеп көшіру барысында айқын көрінді. Соғыс қарсаңында және соғыс жылдарында Қазақстанға басқа ұлт өкілдерін күшпен көшірілігендердің жалпы саны миллионға жуықтайды.

Қазақстан халқының өлім-жітіміне келетін болсақ, қолайсыз эпидемиологиялық жағдаймен қатар, осы кезеңдегі көшпелі халықтың өлімінің бар себептеріне басқа да сыртқы факторлар қосылды: ұжымдастыру және күштеп отырықшыландыру кезеңіндегі аштықтан жаппай қырылу, Қазақстаннан тыс жерлерге мәжбүрлі түрде ауакөшу кезінде егіннің және жұттың болуы; концлагерьлерде болу нәтижесінде ауыр жұмыста және қуғында қайтыс болу сияқты ауыр жағдайлар. Бұған республика аумағына келген арнайы контингенттің аса көп болған өлім-жітімін қосатын болсақ, елді аграрлық аймақтан индустриалды республикаға айналдыру үшін қандай «күн» төленгенін елестетуге болады. 1930-жылдардың басында өлке аумағында қанша адамның қаза болғаны әлі күнге дейін нақты анықталмаған [9:49].

Қазақстан Республикасының 1993 жылы 14 сәуірден «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы іске асырыла бастады. Кейбір құжаттардың «күпия» белгісі алынып тасталды, солардың ішінде жаппай саяси қуғын-сүргін жүргізу үшін негіздеме болған БК(б)П ОК-нің және бұрынғы өлкелік комитет пен Қазақстан Компартиясы ОК-нің қаулылары бар. Сонымен қатар қуғын-сүргін құрбандарын жаппай жерлеген орындарды іздестіру жалғасуда. Оқиғалардың ескіргеніне, құжаттамалық айғақтар мен

көз көргендердің жоқтығына қарамастан Алматы, Ақмола, Ақтөбе, Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан облысы) репрессияға ұшыраған құрбандарының жаппай жерленген жерлері анықталды.

Тұтастай алғанда ақтандақтар тақырыбы еліміздің архив қорларына, сондай-ақ шетел архивтеріне ізденіс жүргізуді, деректерді жан-жақты зерделеуді, халқымыздың басынан өткен күрделі кезеңіндегі саяси қуғын-сүргін тарихын ғылыми тұрғыдан қайта жаңғыртып, зерттеу мәселелерін қарастыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>

2. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 544 б. (Б.468)

3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеуі. 2020 жылғы 29 мамыр. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui

4. <https://e-history.kz/kz/news/show/33844> Қаралған мерзімі: 14.05.2023 ж.

5. З.Г. Сактаганова. Политические репрессии в Казахстане в 1920-1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации // Отан тарихы № 3 (95), 2021 С. 140

6. Кәдірқұлова Г.А. Қазақстан тарихы: Оқулық. - Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ 2005 -320 б. (Б.241)

7. К.Плясова. Саяси қуғын-сүргін: зерттеу мен зерделеу <https://egemen.kz/article/300139-sayasi-qiughyn-surgin-zertteu-men-zerdelei> Қаралған күні: 3.03.2023 ж.

8. Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. С.455, 456, 451.

9. Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб. пос. - Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. С.40, 49.

10. Амантаев Б.А. Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства (Опыт историко-социологического исследования). Издательство «Наука» Казахской ССР - Алма-Ата, 1969. Б.175

11. ҚР ОМА 5-қ. 16-т. 365-іс. 1-п.

12. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с. С.59, 81, 83, 562.

13. Ижсанов З. Тәркілеу қасіреті: / З. Ижсанов, - Алматы: «Өлке» баспасы, 2017. – 400 б. (Б.13, 5, 7)

14. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010, 752 б. (Б.210, 419)

15. Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов/Сост. А.С. Зулкашева (ответств.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. – Алматы. Раритет, 2013. Т.1 1928-апрель 1929. – 744 с. (С.188)

16. Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931-1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт; [пер. с англ. О. Ю. Вздорик; под ред. Л. Ю. Пантиной.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 543 с.: табл. – (история сталинизма). С.309

17. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архивы 17-қ. 3-міз. 914-іс. 9-п.

Reference:

1. Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2020 zhylgy 24 karashadagy № 456 Zharlygy <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>

2. Artykbaev Zh.O., Pirmanov A.B. Kazakhstan tarihy (enciklopediaylyk basylym). – Алматы: Atamura, 2008. – 544 b. (B.468)

3. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyn Sayasi kugyn-surgin zhane asharshylyk kurbandaryn eske alu kunine orai undeui. 2020 zhylgy 29 мамыр.

https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui

4. <https://e-history.kz/kz/news/show/33844> Karalghan merzimi: 14.05.2023 zh.

5. З.Г. Saktaganova. Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1920-1980-e gg.: etapy, posledstviya i problemy rehabilitacii // Otan taryhy № 3 (95), 2021 S. 140

6. Kadirkulova G.A. *Kazakstan tarikhy: Okulyk*. - Almaty: KAZakparat 2005 -320 b. (B.241)
7. K. Ilyasova. *Sayasi kugyn-surgin: zertteu men zerdeleu* <https://egemen.kz/article/300139-sayasi-qughyn-surgin-zertteu-men-zerdeleu> Karalghan merzimi: 3.03.2023 zh.
8. Akimbekov S. *Kazakhi mezhdur revoliutsiei i golodom*. – Almaty: TOO «Institut Aziatskikh issledovaniy», 2021. S.455, 456, 451.
9. Kozina V.V. *Demograficheskaya istoriya Kazakhstana: Usheb. pos.* - Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. S.40, 49.
10. Amantaev B.A. *Sotsializm i korennoe preobrazovanie sotsialnoi prirody kazakhskogo krestyanstva (Opyt istoriko-sotsiologicheskogo issledovaniya)*. Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR - Alma-Ata, 1969. B.175
11. KR OMA 5-k. 16-t. 365-is. 1-p.
12. *Sovetskaya derevnya glazami VSHK – OGPU – NKVD. 1918-1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t. / T.3. 1930-1934 gg. Kn. 2. 1932-1934 gg. / Pod red. A. Berelovisha, V. Danilova*. - M.: «Rossiiskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2005. – 840 s. S.59, 81, 83, 562.
13. Izhanov Z. *Tarkileu kasireti: / Z. Izhanov, - Almaty: «Olke» baspasy, 2017. – 400 b. (B.13, 5, 7)*
14. *Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge dein) Bes tomdik. 4-tom. – Almaty: «Atamura», 2010, 752 b. (B. 210, 419)*
15. *Tragedia kazakhskogo ayla. 1928-1934: Sbornik dokumentov/Sost. A.S. Zulkasheva (otvetstv.), G.T. Isakhan, G.M. Karataeva. – Almaty. Raritet, 2013. T.1 1928-aprel 1929. – 744 s. (S.188)*
16. Davis R., Uitkroft S. *Gody goloda: Selskoe khozyaistvo SSSR, 1931-1933 / R. Davis, S. Uitkroft; [per. S angl. O. U. Vzdorik; pod red. L. U. Pantinoi.]*. – M.: Rossiiskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPAN), 2011.– 543 s.: tabl. – (istoriya stalinizma). S.309
17. *Resei memlekettik aleumettik-sayasi tarikhy arkhivy 17-k. 3-tiz. 914-is. 9-p.*